

LUSTRUMSYMPOSIUM SIGNUM: STADSPOORT EN HEMELPOORT

Amsterdam, 7 oktober 2000

Synopsis van enkele lezingen

Verstedelijking en kerkelijke instellingen in ruimtelijk perspectief: de casus Leeuwarden

P.N. NOOMEN

Het Leeuwarden van de vijftiende eeuw was een kleine stad. Het telde binnen de grachten en wallen in totaal 4 kloosters en 2 gasthuizen met een kapel. Voor Noord-Nederlandse begrippen bijzonder was dat Leeuwarden bovendien beschikte over 3 zelfstandige parochiekerken: Sint-Vitus van Oldehove op de westelijke terp, Onze-Lieve-Vrouwe van Nijehove op de noordelijke handelsterp en Sint-Catharina van Hoek in de nieuwe wijk in het oosten van de stad. De stad stond daarmee op een lijn met de veel grotere steden Leiden en Dordrecht. In dezelfde tijd hadden het meer dan twee maal

24

grotere Groningen en het tien maal grotere Amsterdam elk slechts 2 parochies, terwijl andere eveneens grotere steden, zoals Haarlem, slechts 1 parochiekerk hadden. Alleen de bisschopsstad Utrecht telde er 4. Blijkens het stadszegel, waarop de drie heiligen tezamen waren afgebeeld, waren ook de Leeuwarders zich bewust van hun kerkenrijkdom.¹³

Voor de verklaring van deze rijkdom kan gebruik worden gemaakt van retrospectief onderzoek: de patrocinia, patronaatsrechten en aan de kerken en de adel verschuldigde cijzen in de verschillende stadswijken geven waardevolle aanwijzingen. Van doorslaggevend belang bij dit onderzoek was ook de reconstructie van het kerkelijk en adellijk grootgrondbezit op het platteland direct rond de stad¹⁴. De cijnsblokken binnen de wallen en de bezittingen buiten de stad sluiten direct op elkaar aan.

Uit de negende eeuw stamt (de voorgangster van) de Sint-Vituskerk, eigenkerk van de abdij van Corvey. Zij was, naast Dokkum, Holwerd en Ferwerd, een van de moederkerken van Oostergo¹⁵. Interessant is dat het langgerekte priesterkoor van de opgegraven tufstenen kerk correleert met het feit dat deze kerk in het midden van de twaalfde eeuw vier geestelijken telde: het bekende patroon dus van collegiale 'munster'-kerken. Naast de kerk lag in de dertiende eeuw en later het steenhuis van de adellijke familie Burmania. De ligging van haar grondbezit in en buiten de stad illustreert dat deze familie zich meester wist te maken van een deel van het land van Corvey; in 1300 treden zij tevens op als (*sub*)*patroni* van de kerk.

Het Leeuwarden van deze tijd vertoonde een meerkernige structuur: naast het Corveyse domein lag op enige afstand op twee aparte terpen op een grafelijk domein de handelsnederzetting, met in de vroege elfde eeuw een munt en een tol. Een vergelijkbare situatie kwam in Winsum in Hunsingo en in Bolsward voor¹⁶. In deze handelsbuurt verrees in de twaalfde eeuw de parochiekerk van OLV van Nijehove en in 1245 het Dominicanenklooster, een van de oudste van de Noordelijke Nederlanden. Opmerkelijk is het kleine parochiegebied van deze tweede kerk: zij omvatte slechts de helft van de Hoogstraat¹⁷. Een situatie die associaties oproept met de Keulse

¹³ M.P. VAN BUIJTENEN, *St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens kerk 1146-1580*. Frisia Catholica 11 (Utrecht, 1950) t.o. 65.

¹⁴ J.A. MOL en P.N. NOOMEN (red.), *Prekadastrale atlas fan Fryslân VII*: Ljouwert, de klokslach, bezorgd door M. SCHROOR (Leeuwarden, 1994) 70.

¹⁵ P.N. NOOMEN, "De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen" in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* (Hilversum, 1999) 7-37, 25.

¹⁶ P.N. NOOMEN, "Leeuwarden in de Middeleeuwen" in: R. KUNST e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker, 1999) 46-77.

¹⁷ G.J. DE LANGHEN en P.N. NOOMEN, "De hoogstraat van Leeuwarden", in: G.J. DE LANGHEN e.a. (red.), *Verborgten verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische*

Sondergemeinden en de situatie in Engelse bisschops- en Scandinavische handelssteden. Doordat latere tradities door de bezitsverhoudingen worden bevestigd, kunnen als initiatiefnemers tot de stichting van zowel de parochiekerk als het Dominicanenklooster de sinds de vroege twaalfde eeuw gekende adellijke familie Cammingha in samenwerking met de rijke kooplieden uit de handelsbuurt worden aangewezen¹⁸.

De familie Cammingha was eveneens betrokken bij de stichting van de derde parochiekerk: van Sint-Catharina van Hoek. Hoek lag oorspronkelijk buiten de stad en was vanouds onderdeel van het grondbezit van deze familie. In de veertiende eeuw gaf zij hier huissteden in erfpacht uit. Dit huizenblok werd aan de noordzijde geflankeerd door de Catharinakerk, waarvan de Cammingha's tot in de zestiende eeuw het patronaatsrecht hadden, en aan de zuidzijde door het Cammingha- of Amelandshuis. Pas in de vijftiende eeuw werd Hoek binnen de stadsgracht getrokken. De fenomenologische overeenkomst wat betreft de nabijheid van adels huis en parochiekerk bij Sint-Vitus en Burmaniahuis enerzijds en Sint-Catharina en Camminghahuis anderzijds weerspiegelt dus geen genetische overeenkomst: in het eerste geval is de kerk primair, in het tweede de adellijke machtspositie.

De conclusie kan zijn dat de kerk geen doorslaggevende rol speelde in het verstedelijkingsproces. Wel was er een nauwe wisselwerking tussen parochiekerk en stad in wording. De Leeuwarder kerkenrijkdom vormde de neerslag van verschillende stadia in dit proces: van Leeuwarden als moederkerk in Oostergo, als munt- en marktplaats in Salische tijd en daarna, en van de adelsheerschappij van de Cammingha's in de late Middeleeuwen.